

Veszprém megye középkori településtörténeti vázlata

Napjainkban már aligha lehet vitatni, hogy egy-egy terület középkori településtörténetének kutatásában jelentős szerep jut a régészek munkájának. Ennek ellenére még mindig csak igen kis mértékben tapasztalható, hogy a történészek munkáiban a régészeti eredmények kellő súllyal szerepelnének.¹

Ugyanakkor a középkori régészeti kutatásokban az utóbbi másfél-két évtizedben új szemlélet bontakozott ki. Hatására a társtudományok, ezek közül is elsősorban az írott történeti források segítségével hívásával régészeink bőségesen szolgáltatott történettudományunkban sokrétűen felhasználható megállapításokat. E tekintetben a falu-, a vár-, a templom- és kolostorfeltárások eredményeivel egyenértékűnek tarthatjuk a kisebb-nagyobb területeket felölelő terepbejárás munkálatokét is.²

A korábban már ismert leletanyag, építészeti emlékek figyelembevétele mellett elsősorban mégis a terepen található nyomok felkutatására és számbavételére alapoztuk mi is a Veszprém megyei régészeti topográfiát. Azt, hogy e topográfiában helye van a magyar középkor régészeti emlékeinek is, Holl Imre már korábban meggyőzően kifejtette.³ Egvetértünk vele abban, hogy sem a művészettörténeti topográfia, sem a történeti földrajz helyettesítője, kiegészítője nem lehet a mi topográfiánk. De, amint azt eddigi eredményeink mutatják, a régészeti forrásanyag — ezúttal csak a középkori anyagra gondolok — alapvetésül szolgálhat minden olyan munkához, amely hiteles adatok alapján kíván a középkori településtörténet kérdéseivel, akár csak speciális vonatkozásokban is, foglalkozni.

Mondhatnánk azt is, hogy az írott forrásanyag — amennyiben az településekre, építészeti objektumokra vonatkozó adatokat tartalmaz — csak akkor tekinthető a szó szoros értelmében hitelesnek, ha régészeink megállapításaival egybevág, illetőleg azokkal kiegészül. Mindebből következik az, a mindmáig oly kevés alkalommal megvalósított kívánság, hogy a történeti földrajz történész-művelői — hogy más szaktudományok, mint például a néprajz, földrajz, nyelvészet szakembereit ne is említsük — a régészekkel összehangoltan, közösen kialakítandó program alapján működjenek. Így volna csak elkerülhető egyrészt a feldolgozás menetében tapasztalható aszinkronitás, másrészt a fedések és ellentmondások gyakorisága.⁴

Tudatában vagyunk annak, hogy a régészeti kutatás településtörténeti jelentőségét nem elvi síkon, hanem a gyakorlatban, konkrét példákon szükséges bizonyítanunk. A megyénk régészeti topográfiájának négy adat-

közlő kötete már bizonyosságul szolgálhat. Világosan látjuk azonban, hogy a felgyülemlett, igen jelentős adatanyag értelmezése, értékelése — és ez minden korszak anyagára egyaránt érvényes — megkívánja egy összefoglaló, megyei régészeti monográfia elkészítését. Magától értetődik, hogy e munkában, jelentőségének megfelelően, helyet kap a megye középkori településtörténete is. Ennek a teljes apparátussal, valamennyi forrás felhasználásával készülő fejezetnek vázlatát ismertetném az alábbiakban.

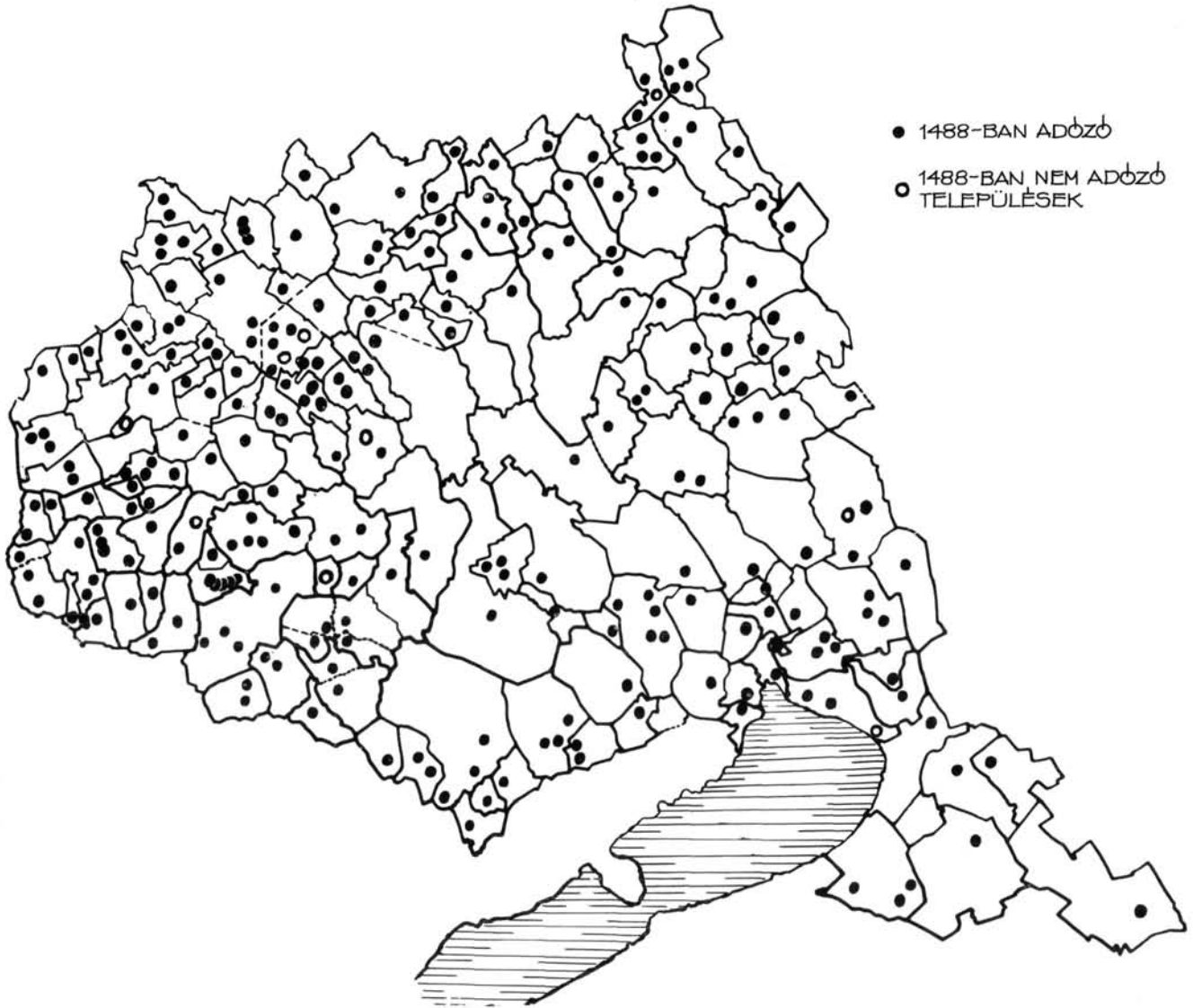
Ismeretes, hogy Veszprém megye közigazgatási határai a felszabadulás után megváltoztak. Ez az írott történeti források felhasználásánál nehézségeket okoz. Meg kell viszont állapítanunk, hogy a Balaton északi partvonalától a Bakony hegység északi lejtőjéig, helyenként még azon túl is felnyúló, a közelmúltban kialakított megye területe gazdasági-földrajzi, birtoktörténeti és sok más szempontból korábban is számos közös vonással rendelkezett, kapcsolatai tehát nem újkeletűek. A táj földrajzi adottságai olyan sokrétűek, hogy egy sokkal nagyobb terület ideális keresztmetszetét is láthatjuk benne. Valamennyi, az életmód és gazdálkodási forma tekintetében lényeges természeti tényezőt megtalálhatjuk itt. A tópart halász- és szőlőműves, a Bakony vadász- és erdőgazdálkodó, a sík területek állattenyésztő és földművelő életmódhoz nyújtottak kedvező feltételeket. Ez a körülmény talán hangsúlyozottan teszi fontossá vidékünk régészeti monográfiájának elkészítését.

Jelen alkalommal mégis csak a történeti Veszprém megye területére vonatkozó középkori régészeti és történeti adatok egybevetésére vállalkozom, részint az írott források adottságai, részint az ismertetésre rendelkezésre álló idő korlátozottsága miatt.

Az egykori Veszprém megye településtörténet szempontjából számbavehető írott és térképes forrásanyaga jelentős, túlnyomórészt ismert is. Ennek ellenére összefoglaló, településtörténetet is tartalmazó monográfia még nem jelent meg.⁵

Hasonló a helyzet a feltétlenül forrásaink egy csoportját alkotó középkori építéstörténeti emléktanyag tekintetében is. Ez az anyag, ha minőségileg nem is, számbelileg messze kiemelkedő. Felkutatásuk, különösen az utóbbi években egyre nagyobb lendülettel folyik. Összefoglaló és kimerítő értékelésük azonban szintén csak vázlataiban van meg.⁶

Vizsgáljuk meg ezek után, milyen hitelesítő, de részben új megállapításokat hozó eredményei vannak a középkori régészeti topográfiának már most is, amikor az

I. Veszprém vármegye lakott települései a XV. sz. végén.
I. Bewohnte Siedlungen im Komitat Veszprém Ende des XV. Jh.

I. Sites habités du département de Veszprém à la fin du XVe siècle.
I. Населенные пункты комитата Веспрем в конце XV века.

adatgyűjtés, a számbavétel munkája nem tekinthető teljesen befejezettnek.

Először: a megye területén hosszabb-rövidebb ideig fennállott települések, telephelyek pontos feltérképezése. Ideértjük a településeken állott és részben felszínen ma is megfigyelhető, részben a föld alatt rejtőző egyes objektumainak (templomok, lakóházak, kúriák) a település egészéhez való viszonyítását, topográfiailag és időbelileg egyaránt.

Másodszor: a középkori, földrajzilag meghatározott települések azonosítását, egyeztetését az írott és térképes forrásokkal, így végeredményben a teljes történeti forrásanyagának a szó szoros értelmében vett helyhez-kötését.

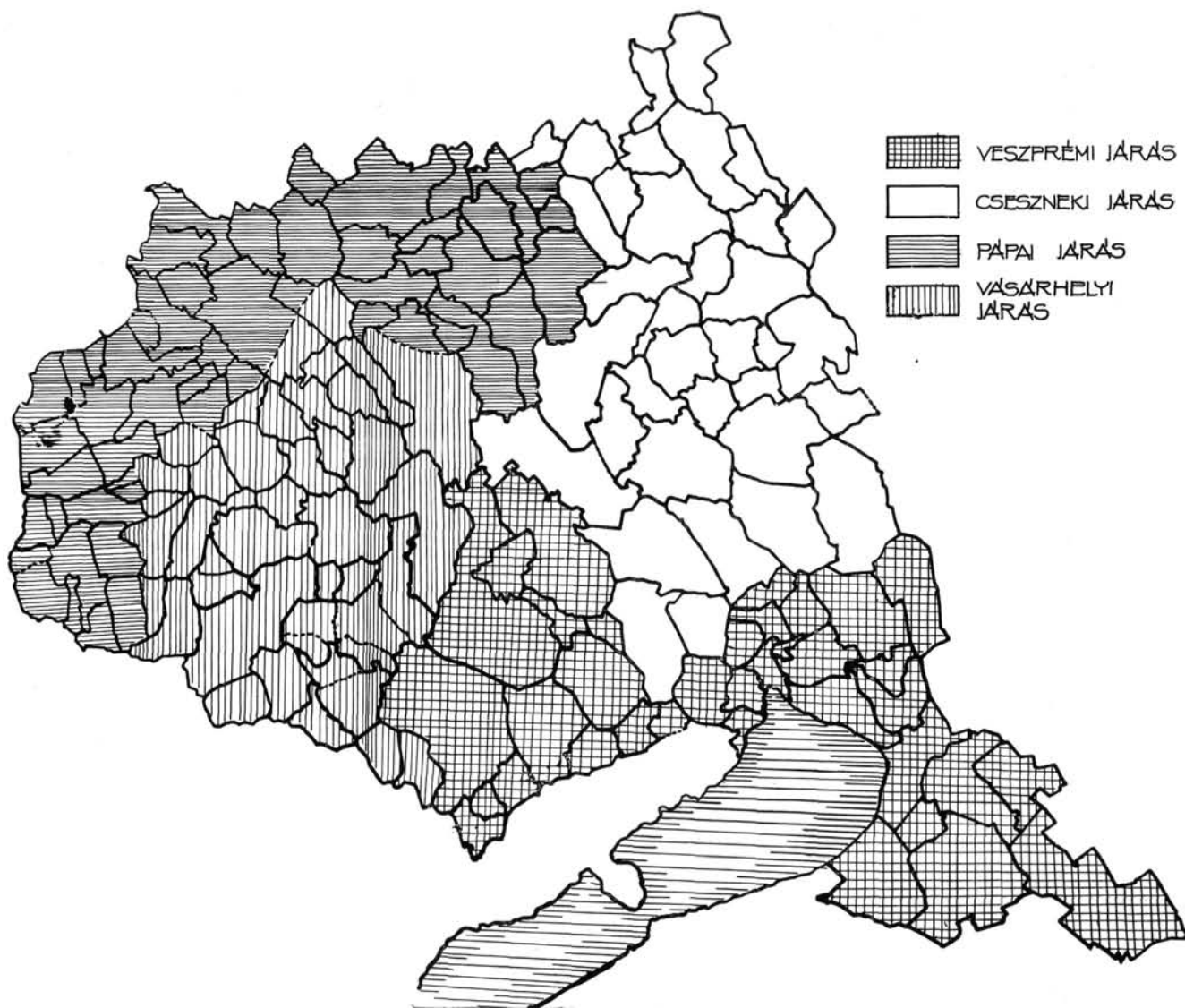
Harmadszor: a régészeti leletanyag, a terepbejárás és

méginkább az ásatások eredményeinek alapján az egyes települések létrejöttének és elpusztulásának időpontját meghatározva a gyakran hiányos írott források kiegészítését.

Negyedszer: a terület településhálózatának, ezzel egyidejűleg útvonalrendszerének, egykori vízrajzának rekonstruálását. Egyidejűleg megkísérelhető a különböző településformák szétválasztása etnikai, társadalmi, gazdasági különbségek, sajátosságok kimutatása.

Végül, de a kínálkozó lehetőségeket korántsem teljesen kihasználva, a településtörténet szintéziséhez birtoktörténet, történeti statisztika, gazdaság- és építéstörténet szempontjából fontos részadatokat szolgáltatathatunk.

Magától értetődik, hogy a terepbejárásokat, elsősorban a régészeti leletek számbavételét megelőzően és

2. Veszprém vármegye járásai a XV. sz.-ban.
2. Verwaltungsbezirke im Komitat Veszprém im XV. Jh.

2. Districts du département de Veszprém au XVe siècle.
2. Уезды Веспремского комитата в XV веке.

azzal egyidejűleg végeztük el a történeti forrásokkal való egyeztetést. Legnagyobb haszonnal a megye 1488-ból származó, lényegében még kiadatlan adóösszeírását forgattuk.⁷ Miatán számos megállapításunk erre támaszkodik, röviden ismertetnünk kell, mit tartalmaz ez az összeírás?

Először: felsorolja a megye az idő tájt lakott, csaknem valamennyi települését. Összesen 264, állandóan a középkori megyéhez számító falu, mezőváros nevét találjuk benne. (Zárójelben megjegyezve: korábbi és későbbi adatok egybevetése útján még további 9 településről tudjuk meglehetősen biztonsággal állítani, hogy 1488-ban is lakott volt, de az összeírásból valamilyen okból kimaradt.) Ezekkel együtt tehát a lakott települések száma 273, melyből 10 a mezőváros. (1. kép.)

Másodszor: felsorolja településként azok birtoko-

sainak nevét, illetőleg külön hozza a részben vagy egészben egytelkes nemesek lakta és szintén adózó falvak jegyzékét. A megyebeli birtokviszonyokat tehát egy adott időpontban, mintegy keresztmetszetszerűen ismerhetjük meg.

Harmadszor: tartalmazza az adózásra kötelezett jobbágyok és egytelkes nemesek által befizetett adó összegét, a több birtokos esetében részletezve is. Ennek alapján számításokat végezhetünk a megye egészének XV. századvégi népességére, egyúttal a falvak nagyságrendjére vonatkozóan.

Negyedszer: az adóösszeírásban közreműködő szolgabírók nevével különválasztott listák alapján megállapítható a megye középkori közigazgatási beosztása, az egykori négy járás határa. (2. kép.)

3. Az adószedők útvonalai az 1488-as tizedjegyzék alapján.
3. Itinerar der Steuereinnehmer auf Grund der Zehntenliste v.J. 1488.

3. Itinéraires du receveurs à la base du rôle de contribution de 1488.
3. Пути сборщиков налогов на основании реестра 1488-го года.

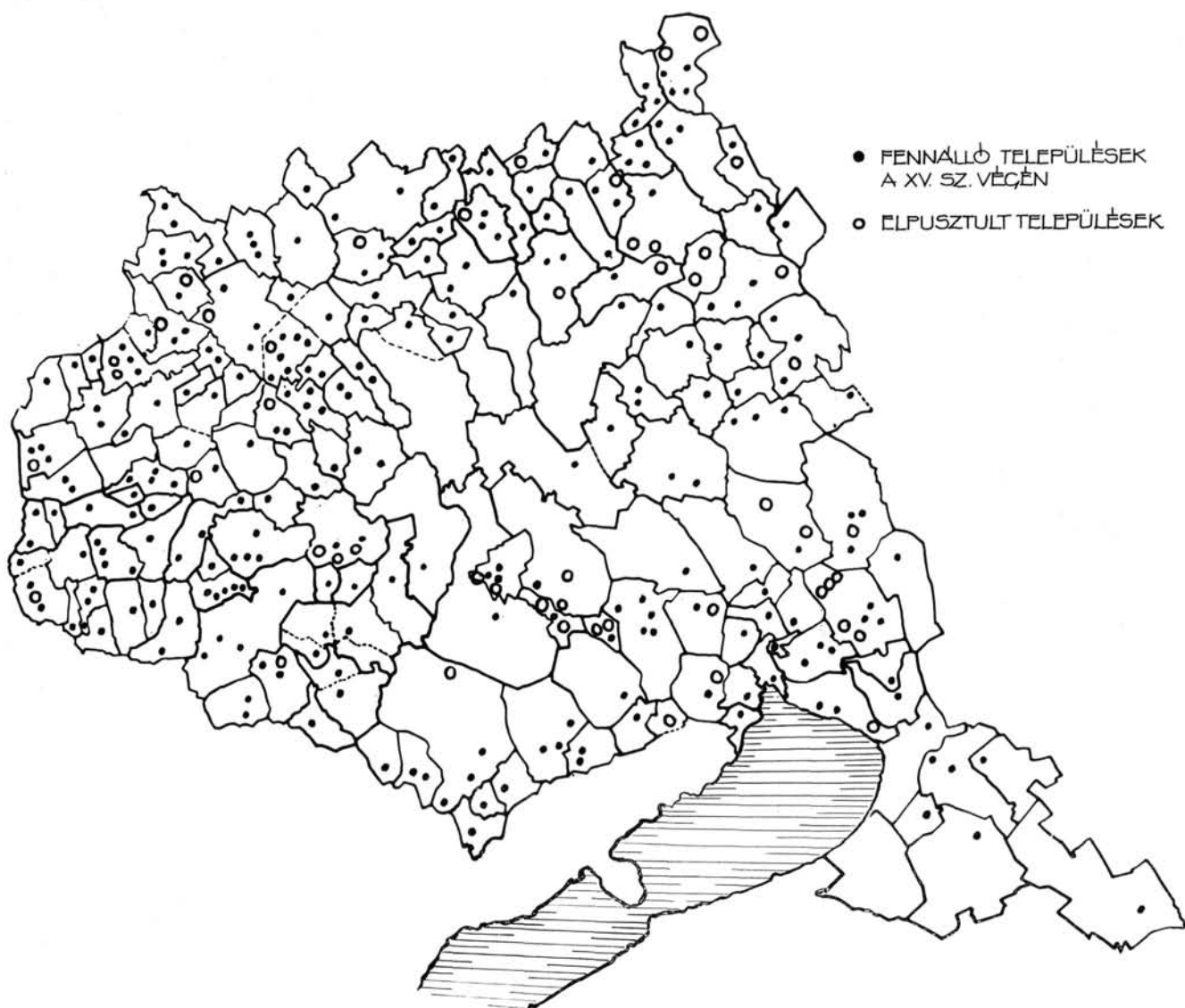
Ötödször: Minthogy az adóösszeírók faluról-falura haladtak, az így megrajzolható útvonal számos esetben egyetlen támpont a falu helyének meghatározására, illetőleg a megyebeli azonos helységnevekhez hozzákötethető további történeti adatok szétválasztására. (3. kép.)

Vessük össze tehát a régészeti kutatás eredményeit elsőknek e jegyzék adataival. A terepbejárások szinte száz százalékos biztonsággal rögzítették az 1488-ban fennállott települések helyét. Minthogy a későbbi századokban közel 170 falu teljesen elnéptelenedett, majd a XVIII. századi újratelepítéskor ismét megszállott kb. 60 falu fele nem a régi falu helyére építkezett, eredményeink a lokalizálás tekintetében megnyugtatók.

Az 1488-as jegyzék azonban abban a tekintetben is fontos forrás, hogy bizonyítja a korábbi történeti ada-

tokban még fennállóként szereplő települések ez időre történő elpusztulását. E név szerint ismert falvak száma körülbelül 50. Helyük azonosítása a régészeti kutatás során ugyancsak közel száz százalékos biztonsággal megtörtént. Ezeken a névvel azonosítható faluhelyeken kívül rábukkantunk természetesen olyanokra is, amelyek történeti forrásokban egyáltalán nem szerepelnek, vagy legalábbis az adatok nem elegendőek valamely régészeti lelőhely és településnév egybevetéséhez. Meg kell azonban állapítanunk, hogy e névtelen, a XV. század végére már pusztultnak vehető falvak száma igen csekély, a terepbejárások befejezte után sem valószínű, hogy 20-nál több lenne.⁸ (4. kép.)

Vannak, de csak kis számmal, kizárólag Árpád-kori leletekkel datálható, azonosíthatatlan településnyomok

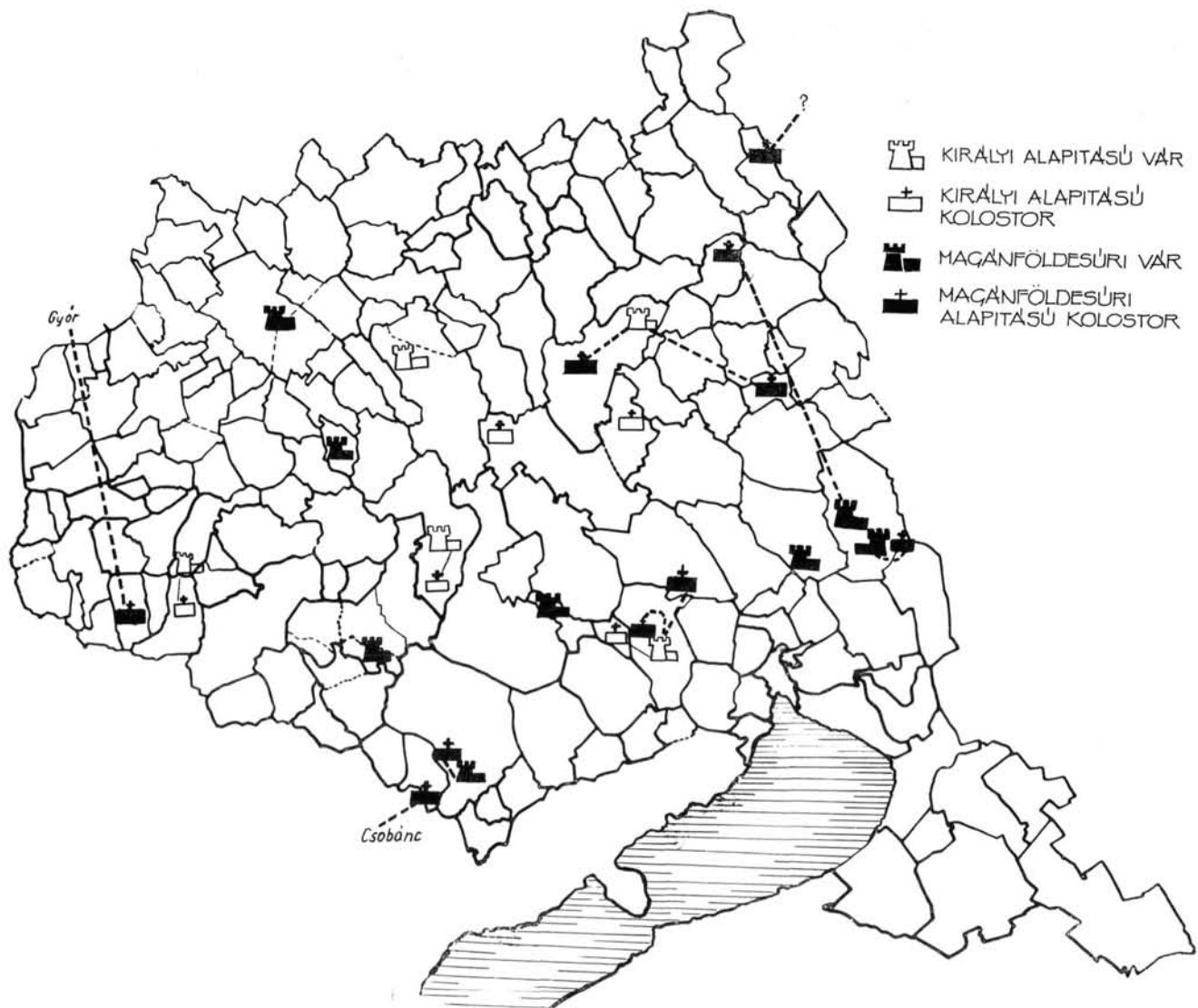

4. Azonosítható települések Veszprém vármegyében a XI—XV. sz.-ban.
4. Nachweisbare Siedlungen im Komitat Veszprém im XI—XV. Jh.

4. Agglomérations identifiables dans le département de Veszprém aux
XIe—XVe siècles.
4. Сопоставимые поселения Веспремского комитата в XI—XV вв.

is. Megfigyeléseink alapján körülbelül 340 huzamosabb ideig fennállott középkori falu, illetőleg mezőváros nyomára bukkantunk a megye területén. Igen jellemző és figyelemreméltó, hogy a terminológiánkban Árpád-kori, illetőleg későközépkori kerámiának tartott leletek szinte kivétel nélkül keverten találhatóak a lelőhelyeken. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy megyénk településhálózata igen korai időben kialakult s a XV. század végére már néptelen falvak sem a tatárjáráskor, hanem a XIV—XV. században maradtak pusztán, akár ismerünk erre történeti adatot, akár nem. A tatárjárás tehát települési viszonyaink tekintetében és alakulásában nem tekinthető végzetes csapásnak, legfeljebb a fentebb említett kisebb, csak Árpád-kori cserepekkel datált telepek elnéptelenedése tulajdonítható ennek.

A leletanyag tanúsága szerint tehát azt kell gondolnunk, hogy különösen a megye nyugati szélén gyakori falukettőzödések, gyakran három részre történő szétválasztásokat is figyelembevéve a megye településeinek száma tartósan, a XI—XIV. században 320 körüli lehetett. A pusztásodás, melynek okaira alább kitérek, csak a XV. században csökkentette végülis lényegesen a települések számát. Érdeemes egy, oklevélből ismert falutelepítésre felfigyelnünk. A pannonhalmi apátság Varsány nevű falujának határából kiszakított területen létesíti a cseszneki vár ispánja Sikátor, alio nomine Dombótelek nevű faluját 1356-ban.⁹ A második névben a -háza, -földje, -telke összetételű, kései alapításúnak tartott falvakra jellemző névadás példáját láthatjuk. Ugyanígy az Egyházas-, Kápolnás- névösszetételű,

5. Várak, kolostorok Veszprém vármegyében (XI—XV. sz.).
5. Burgen und Klöster im Komitat Veszprém (im XI—XV. Jh.).

5. Châteaux-forts et monastères dans le département de Veszprém (XIe—XVe siècles).
5. Крепости и монастыри в комитате Веспрем (XI—XV вв.).

vagy éppen a templom patrocíniumára utaló faluneveket is szintén a kései telepítésű falvak jellemzőjének tartják. Megfigyelésünk szerint azonban általában — a kivételek egyike éppen Sikátor — a kései névformájú településeken is bőségesen található Árpádkori, korai leletanyag. A falvak létrejöttének nyelvészeti adatok alapján történő kormeghatározása tehát erős kritikával kezelendő. Inkább csak névváltozásra gondolhatunk ilyen esetekben, ami például egy-egy faluban felépült templom létrejöttével, a tulajdonos személyében történt változással magyarázható.

Az 1488-as összeírás természetesen nem tartalmazza sem a várak, sem a kolostorok jegyzékét, más adatok azonban szépszámmal vonatkoznak rájuk. Okleveles adatokkal is azonosítható és romjaiban, nyomokban ismeretes vár megyénkben 13 van. További né-

hány esetben (Csékút, Szápár, Devecser) az objektum kora, jellege még bizonytalan. Mai ismereteink szerint a kőből épített várak legalább felerészben a XIII. századra keltezhetők. Egy-két eset kivételével megtaláljuk a váraljai településeket is, jelöljük annak, hogy e várak már a legkorábbi időkben birtokközpontok is voltak. Feltűnő és az eddigi régészeti kutatások negatívuma, hogy a nagyszámú őskori földvár mellett egyelőre alig sikerült koraközépkori, XI—XII. századi erődített helyeket, földvárakat fektetni.

Érdekes megállapításokat tehetünk a megyében fennállott kolostorokkal kapcsolatban. A 15 kolostor közül csak kettőt találunk a megye nyugati részében, legtöbbször a Bakony erdősegeiben, lakott helytől távol épült fel, különösen a korai, XI—XIII. századi, királyi alapításúak. A 15-ből 3 női szerzetesrendé, a fennmaradó 12-ből

6. A veszprémi főesperesség plébániái 1333—35-ben.

6. Pfarrereien des Hauptdekanats Veszprém in den Jahren 1333—35.

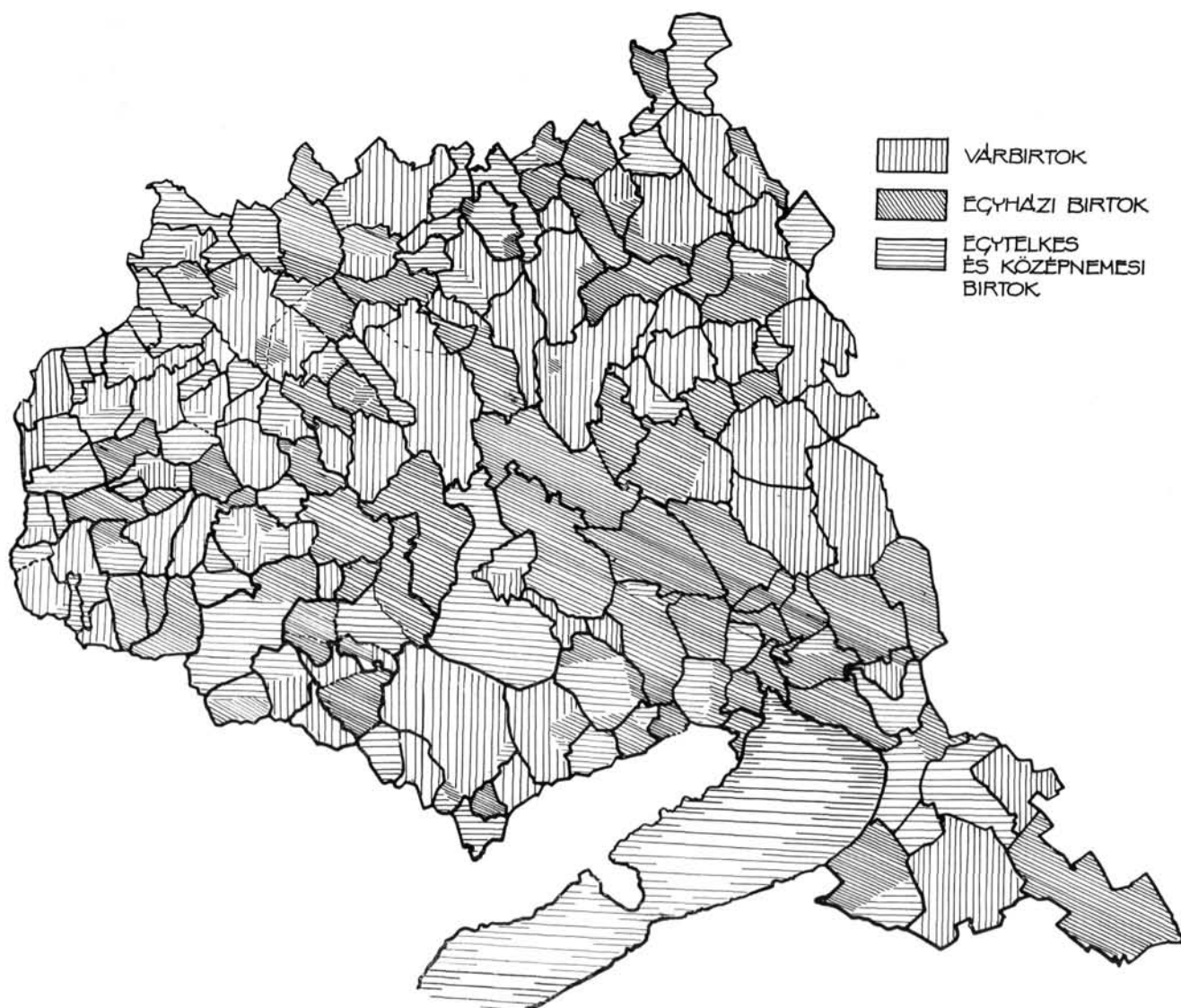
6. Paroisses de l'archidiaconé de Veszprém en 1333—35.

6. Церковные приходы veszpremsкого архидиаконства в 1333—35 гг

5 XIV—XV. századi alapítású pálos kolostor és egy XV. századi, ferences szerzetesek számára készült. Ez utóbbiak már magánföldesúri alapításúak, többnyire nemzetségi, családi temetkezőhelyként a várbirtokok központjának közvetlen közelében állottak. A királyi alapítású kolostorok (Bakonybél, Zirc, Lövöld, veszprémvölgyi apácák) csakúgy, mint a többiek, nem voltak közvetlen hatással a kolostor körüli települések létrejöttére, mert a települések vagy az alapítást megelőzően már fennállottak, vagy később sem alakultak ki körülöttük.¹⁰ (5. kép.)

Veszprém megye egyéb lakott helyeinek száma tehát 30 körül lehetett. Néhány szóval utalnunk kell a középkori építészettörténeti kutatás és a régészeti topográfia kölcsönhatásaira és ennek eredményeire. Ismeretesek a kezdeti műemléki nyilvántartások minden, üttörő

jellegű és elismerést megérdemlő értékük mellett tapasztalható gyengéi. Állandó finomításuk folyamatos munka. S ha a nyilvántartás munkája önmagában még nehézkes is, a műemléki kutatás korántsem az. Így megyénkben a műemlékek régészeti feltárásával egyidejűleg, annak megállapításait alapul véve folyik a művészettörténeti-építészettörténeti jellegű kutatás. A régészeti topográfia figyelembeveszi és felhasználja ennek eredményeit, de azon helyenként túllépve igyekszik középkori építészeti emlékekre bukkanni, vagy utalni ott is, ahol erre művészettörténészek még nem gondoltak. Hivatkozhatunk itt a terepbejárások során felfedezett kőfaragványokra, amelyek egy-egy, eddig figyelemre sem méltatott objektumot, melyből ezek származhattak, középkorinak határoztak meg: például Csajág esetében.¹¹ Ennél is jelentősebb azonban a templomok körüli temetőkre vonat-

7. Birtoktípusok Veszprém vármegyében a XV. sz. végén.
7. Besitztypen im Komitat Veszprém Ende des XV. Jh.

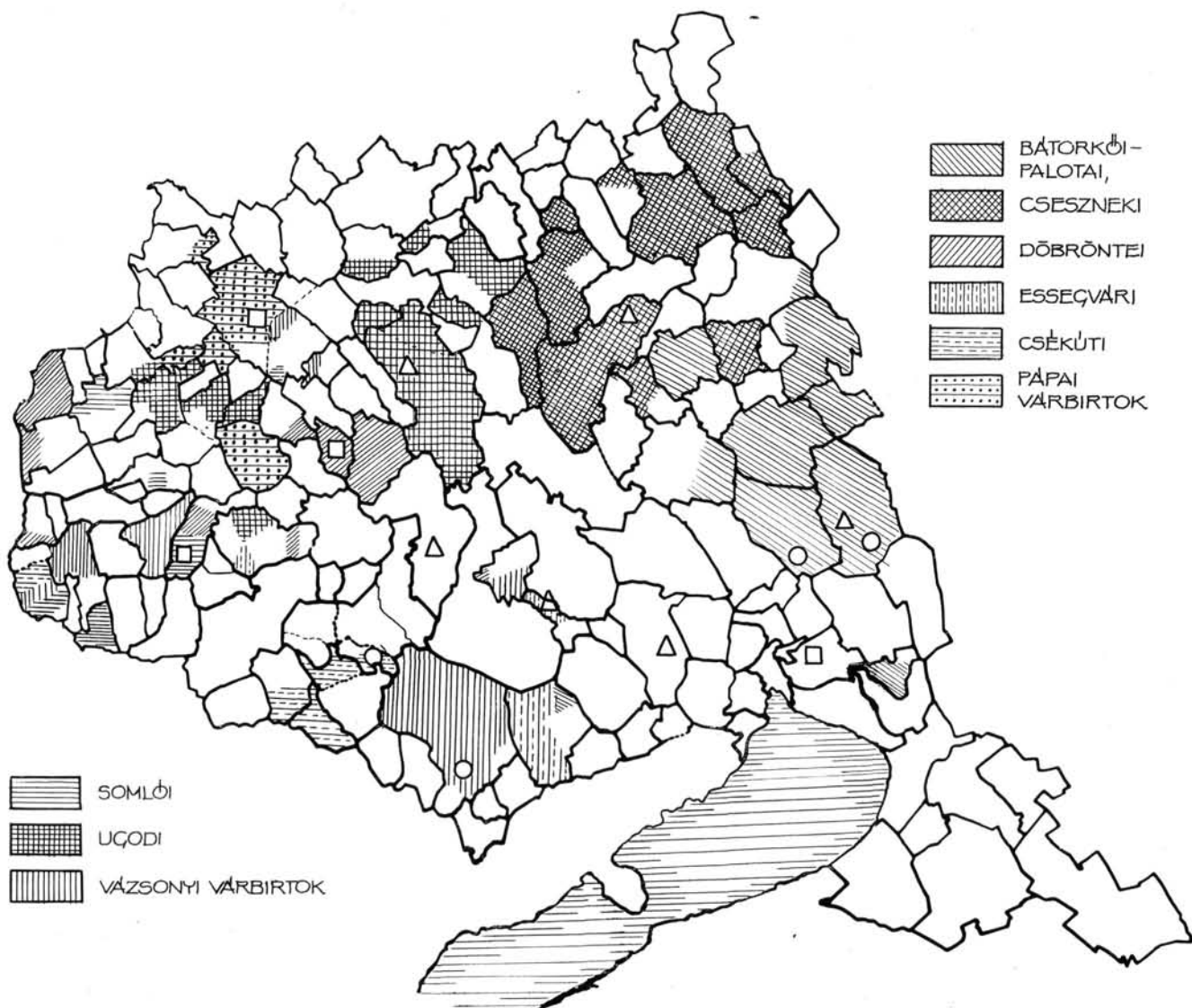
7. Types de propriété terrienne dans le département de Veszprém à la fin du XVe siècle.
7. Типы земельных владений в комитате Веспрем в конце XV века.

kozó és igen sokszor felbukkanó adatok, illetve leletek bizonyító ereje. Földmunkák a rendszerint központi helyen álló falusi templomok körül gyakrabban folynak, mint szakértő közbenjöttével magán az épületen végzett falkutatások. Az előkerülő középkori sírlelet, cinteremfal, de a kerítésfalra utaló térképes vagy írásos adatok, mint például amelyek a Josephinische Aufnahme országleírásában találhatóak,¹² a középkori templom lokalizálására akkor is döntő bizonyítékok, ha maga az épület ma már e tekintetben jellegtelen.

Koppány Tibor most megjelent, Veszprém megye középkori egyházas helyeiről számotadó katasztere, amely — a fenti okok miatt — még nem is tekinthető teljesnek, de amely a veszprémi járás régészeti lelőhelyeire vonatkozó adatokat már figyelembe tudta venni,

180-nál több középkori templomot ismertet, közülük a hiányos írásos források és stíluskritikai kritériumok alapján is legalább 70 már a XIII. század végéig felépült. Ez a szám a jövőben már csak emelkedni fog, legalábbis részben régészeti bizonyítékok felhasználása révén.¹³ (6. kép.)

Sokkal, de sokkal kevesebbet tudunk egyelőre a falvakban állott nagyobb, általában kőből készült lakóházakról mondani, melyek nemesi kúriák és plébánialakok egyaránt lehettek. Egy középkori lakóépület feltárása Nagyvázsony-Csepelyen, egy másiké Alsódörgicsén, a vilonyai 1481-es évszámmal datált, de 1912-ben teljesen átépített plébánia s néhány térképes ábrázolás, melyek közül legjelentősebb a hidegkúti nemesi kúriák helyét és a falu telkeinek viszonyát is mutató térkép, az

8. Várirtokok Veszprém vármegyében a XV. sz. végén.
8. Burgherrschaften im Komitat Veszprém Ende des XV. Jh.

8. Chatellenies dans le département de Veszprém à la fin du XVe siècle.
8. Поместья, находившиеся во владении крепости в комитате Веспрем в конце XV века.

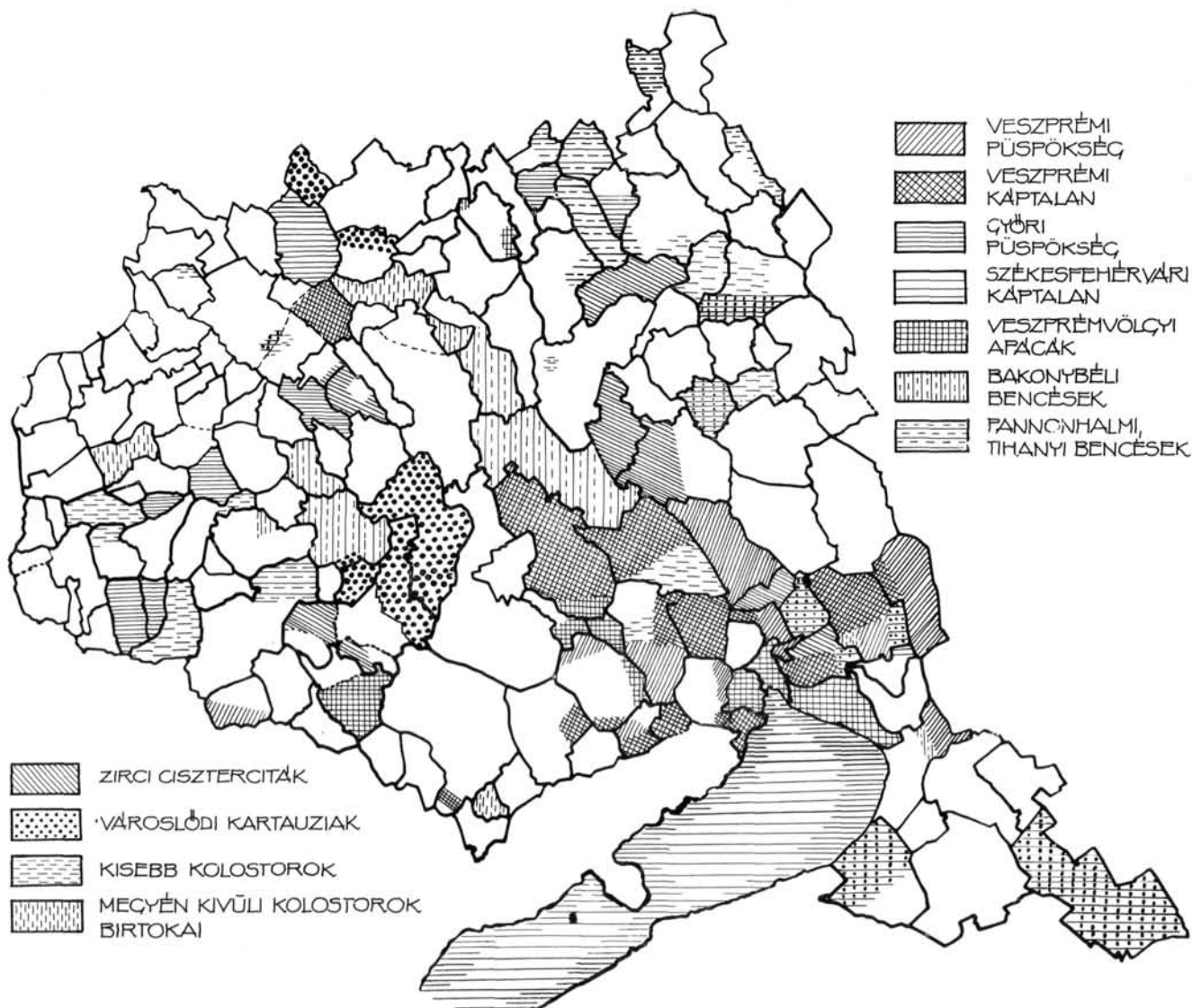
okleveles adatok szép számán kívül az, amit például a veszprémi járás területén felmutathatunk, ezenkívül az alsóörsi, eredetileg Zalához tartozó középkori lakóépületet számíthatjuk ide.

A térképek forrásértéke munkánkban egyébként is igen jelentős volt. Sok esetben segítettek elő a település-helyek névazonosítását, hiszen megyénkben igen sok puszta maradt falu határát még a XVIII. században is teljesen elkülönítve tartották számon.

Egyelőre ugyan csak általánosítva, a későbbi részletes ellenőrzés kötelezettségével azt mondhatjuk, hogy a XIX. századi tagosításokig, helyenként persze a XVIII. századi újratelepítések által befolyásolva, a megye községeinek határai igen korai időktől változatlanul fennmaradtak. Középkori határjáró oklevelek alapján

néhány kivételes esetben történt már próbálkozás az egykori faluhatárok azonosítására. Legjellemzőbbnek Győrffy György Kolonról készült tanulmányát tartathatjuk.¹⁴ Kívánatos lenne azonban, miután megyénk területére vonatkozóan középkori határjáró oklevelek igen kis számban maradtak fenn, ha ezt a feladatot régészeti módszerekkel oldhatnánk meg.¹⁵

A birtokhatárok állandóságának feltételezéséhez régészeti bizonyítékok eddig is hozzásegítettek. Azokra az elpusztult faluhelyekre gondolok, melyek határa egy továbbélő településébe olvadt bele. Többnyire azonos birtokosa volt a fennmaradt és az elpusztult településnek, ebben az esetben egyébként feltételezhető a birtokos közvetlen ráhatása is az életképtelennek ítélt település elhagyására, az összeköltözés kikényszerítésére. Döntő-

9. Egyházi birtokosok Veszprém vármegyében a XV. sz. végén.
 9. Kirchliche Besitzungen im Komitat Veszprém Ende des XV. Jh.

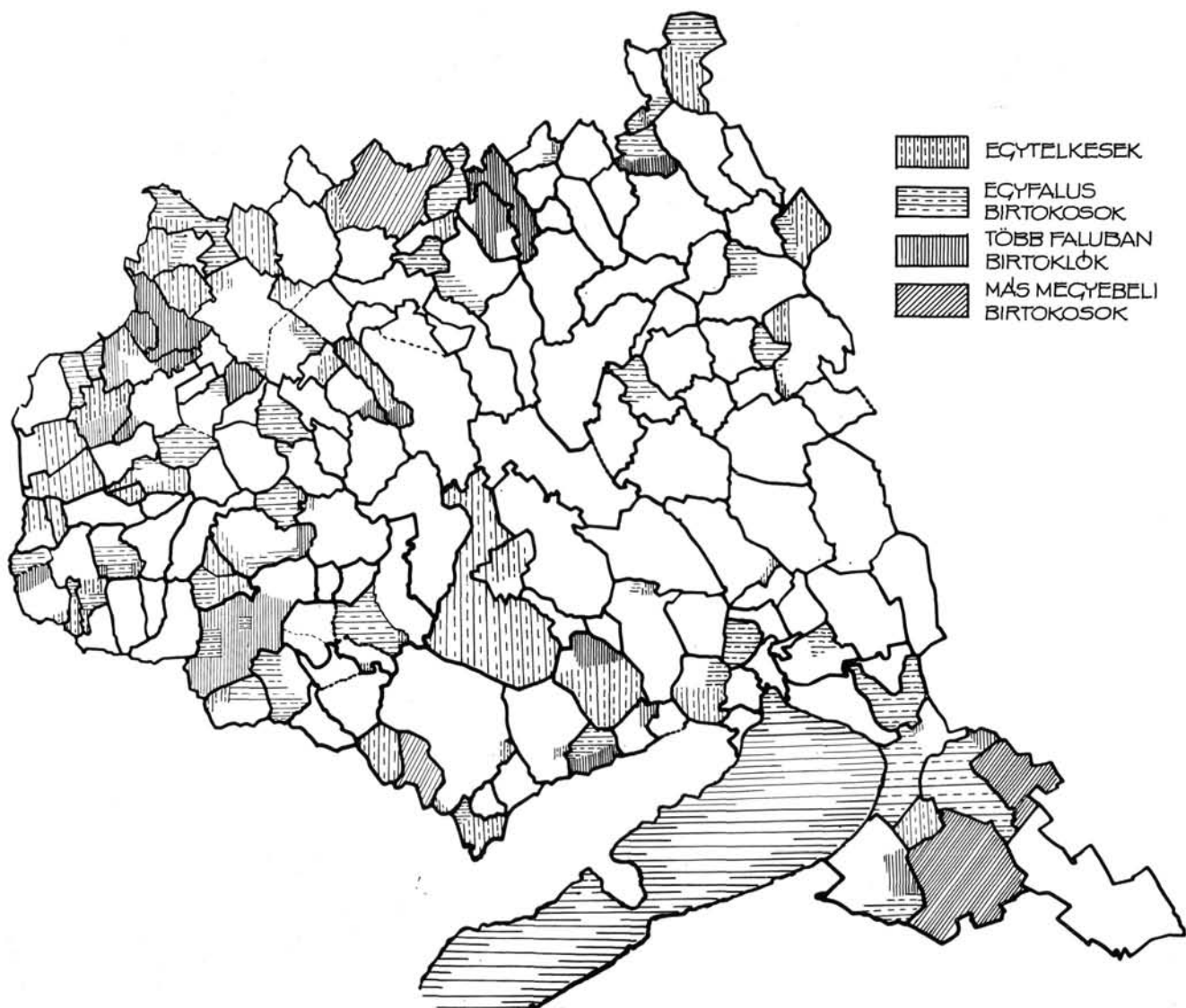
9. Propriétaires ecclésiastiques dans le département de Veszprém à la fin du XVe siècle.

9. Церковные поместья в комитате Веспрем в конце XV столетия.

nek ezekben az esetekben azt tartjuk, hogy az elpusztult településhelyek valóban a birtokhatáron belül, annak jól elkülöníthető és helyenként későbbi térképeken is külön jelölt részén található. A másik esetben viszont, amikor nem volt mód azonos birtokos falujába összevonni a pusztult helyek lakosságát, éppen az 1488-as összeírás bizonyossága szerint osztott birtoklásra vannak adataink, ez azonban megyénkben igen ritka. Mindössze 25 faluban vagy mezővárosban találunk két, vagy kettőnél több részbirtokost, tekintet nélkül a határ terjedelmére. E 10%-nál kisebb szám azonban csökkenthető, ha figyelembe vesszük például, hogy néhány esetben a veszprémi püspök és káptalana osztozik csupán a birtokon, ahol korábban osztatlan volt a birtoktest. Ugyanígy középnemesi birtokosok öröklés útján válsztották szét az eredetileg egységes területet.

Az eredeti települések határainak szétválasztására még a mai községhatárok alapján is van mód. Így 1488-ban Berényben a veszprémvölgyi apácák és a veszprémi káptalan birtokolnak. Korábbi és későbbi adatokból tudjuk, hogy Szárberény — ma Vörösberény — volt az apácáké, míg Kisberény birtokosa a veszprémi káptalan volt. Kisberény középkori faluhelyét a ma Balatonalmádi néven különálló község Vörösberénnyel szorosan határos részén találtuk meg, nyilvánvaló, hogy Almádi határai az egykori Kisberény határaitól azonosak.

Veszprém megye középkori birtokviszonyairól tehát általában elmondható, hogy túlnyomórészt századokon át zavartalanul és osztatlanul birtokolnak falvaiban az egyházi és világi nagybirtokosok. Azonban az egyes uradalmak kiterjedését jelző térképen megfigyelhető,

10. Egytelkes nemesek, középnemes birtokosok Veszprém vármegyében a XV. sz. végén.

10. Hofstellenbesitzer des niederen und mittleren Adels im Komitat Veszprém Ende des XV. Jh.

10. Nobles à un seul fonds et hobereaux dans le département de Veszprém à la fin du XVe siècle.

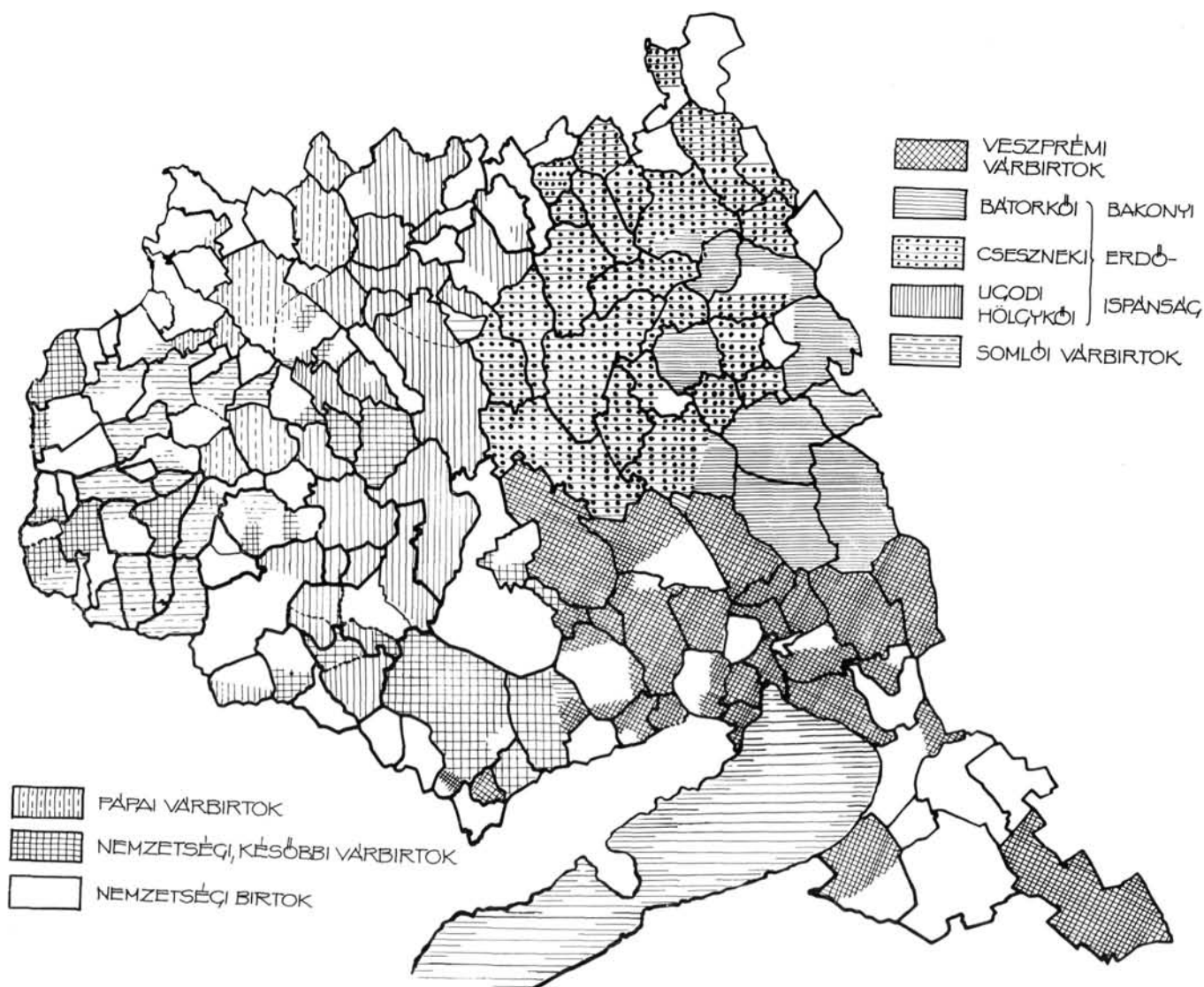
10. Мелкопоместные дворяне, помещики средней руки в комитате Веспрем в конце XV века.

hogyan általában az egész birtoktest is összefüggő egységet alkot. (7. kép.)

Térképeink, melyek a birtoklók szerinti megoszlást mutatják, számadatokkal is kiegészíthetők. Az 1488-as adózó népesség és nem területi megoszlás alapján megállapíthatjuk: 10 nagyobb várbirtokhoz tartozott a népesség 43,5%-a, közülük legjelentősebbek a cseszneki, pápai, ugodi és vázsonyi uradalmak. (8. kép.) Az egyházi birtokosok kezén 43%-ot találunk, ebből 11%-kal a veszprémi püspökség és káptalan, egyenként 4–5%-kal a győri püspök és a székesfehérvári káptalan osztozik. 6 nagyobb kolostor — köztük leggazdagabb a veszprémvölgyi és somlóvásárhelyi apácák mellett a lövöldi karthauzi kolostor — további 19%-on birtokol. (9. kép.)

A középnemesi birtokok, számuk nem túlságosan nagy, a népesség mindössze 13,5%-át mondhatták jobbágyaiknak. Az egytelkes nemesek, számszerint 400-nál nem sokkal több kúria lakói, a megye össznépességének alig 5%-át teszik ugyan ki, területileg azonban aránylag nagyobb jut rájuk. A települések megoszlása számszerint is és népesség tekintetében is a nyugati járásban nagyobb: a települések 59%-án élt a lakosság 54%-a. (10. kép.)

Már Pesty Frigyes felismerte, hogy a XI–XIII. században megyénk három részre tagolódott.¹⁶ A megye nyugati része, az egykori pápai és vásárhelyi járások területe, amely egyúttal nagyjából a győri egyházmegye pápai főesperességének területével azonosítható, birtokmegoszlás tekintetében merőben elüt a többitől, főleg

11. Birtokmegoszlás Veszprém vármegyében a X—XI. sz. fordulóján. (Rekonstrukció.)

11. Besitzverhältnisse im Komitat Veszprém an der Wende des X. zum XI. Jh. (rekonstruiert).

11. Répartitions des propriétés foncières dans le département de Veszprém au tournant des Xe—XIe siècles (Reconstruction).

11. Распределение земельных владений в комитате Веспрем на рубеже X и XI веков (реконструкция).

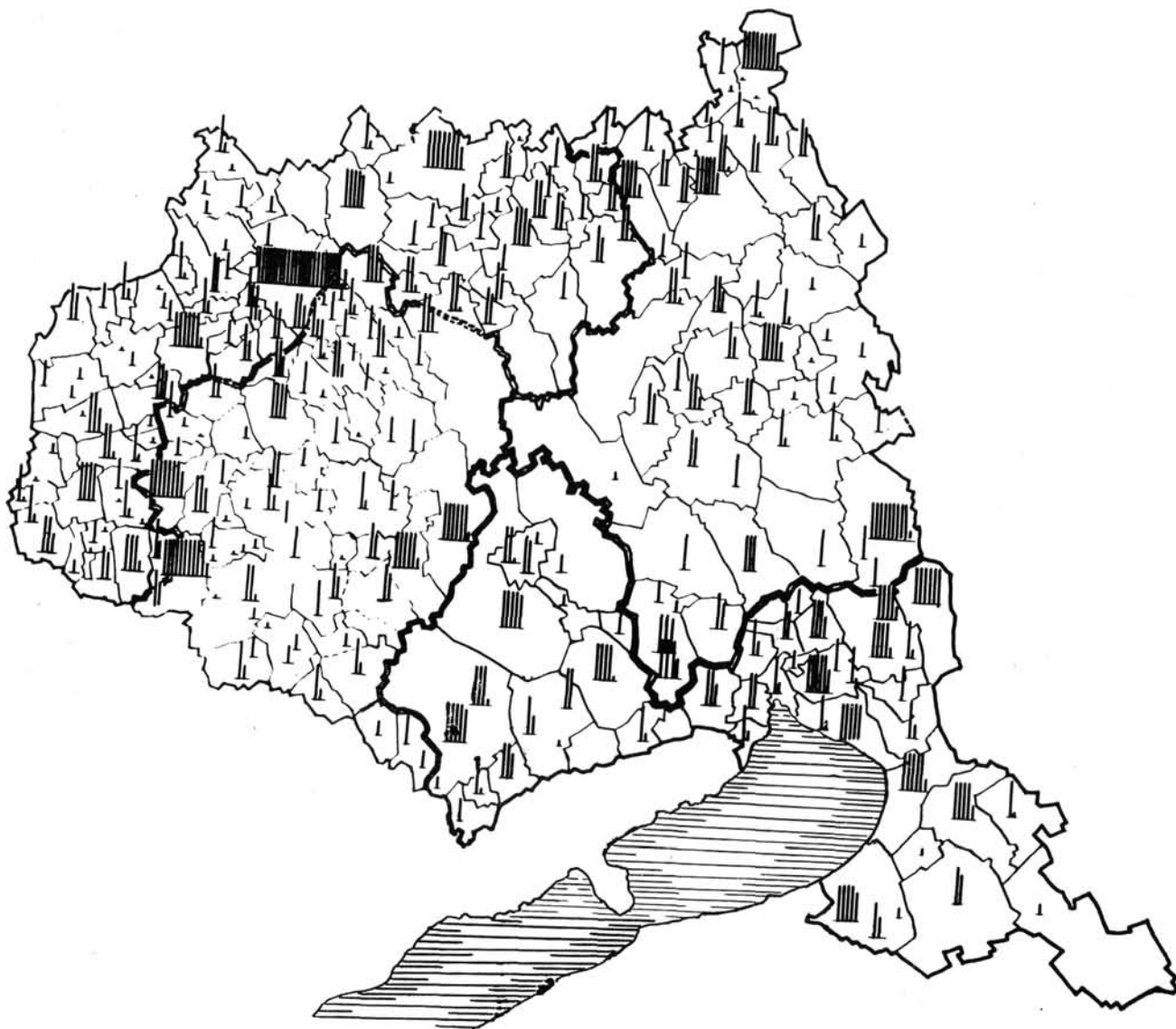
abban, hogy a vidéket megszálló Szalók nemzetség ősi szállásainak helyén nagyszámú, egytelkes nemesek lakta települést és a nemzetséghez köthető kisebb középnemesi birtokokat találunk. A karakói várispánság, amely e vidék királyi birtokainak központja, csak a XII—XIII. század fordulóján szűnhetett meg és olvadhatott jórészt Veszprém megyébe.

Nagyjából a Bakony-hegység területére s annak északi peremvidékére terjedt ki a bakonyi erdőispánság, amelyből a Bakonyban alapított kolostorok számára kihatított részeket leszámlítva, három nagy várbirotok: a cseszneki, a bátorkői és az uçodi alakult ki a XII—XIII. század folyamán. Az erdőispánság korai központját Zircen sejtethetjük.

A középkori veszprémi járás, az itteni főesperesség

kiterjedésével megegyező területén fele-fele arányban egyházi és várbirotkokat találunk a X—XI. század fordulóján. (11. kép.)

A három önálló rész birtoktörténeti s ebből következőleg településtörténeti sajátosságait hosszú időn át, egyes vonásaiban napjainkig megőrizte. Hogy ezeket a sajátosságokat a régészeti leletek figyelembevételével mennyiben sikerül finomabban kimutatni, ma még nehezen megválaszolható kérdés. Honfoglaláskori temetők elszörtan bukkantak fel ezidáig (Nagyvázsony, Gic), a halimbai temető, mint tudjuk, a helyi lakosság tekintetében nyújt egy adott helyre vonatkozó felvilágosítást. Egyelőre roppant kevés koraközépkori köznapi temető ismerünk, ezeket is töredékesen, szinte kizárólag Veszprémből.

12. A megye lakossága az 1488-as összeírás alapján.
12. Zählungsliste der Bevölkerung des Komitats im Jahr 1488.

12. La population du département à la base du rôle des contributions de l'an 1488.
12. Население комитата на основании переписи 1488-го года.

Egy, a terepbejárások középkori leletanyagának vizsgálata alapján tett észrevételt azonban feltétlen fel kell vetnünk. Azt ugyanis, hogy a topográfiában a történeti Veszprém megyéből elsőként feldolgozott Veszprém-környéki részen, illetőleg a Zalától átcsatolt egykori balatonfüredi járásban az Árpádkori kerámiaanyagban a cserépbogrács-töredékek a körülbelül 126 önállóan vehető telephelyből mindössze 3–4, Várpalota környéki egykori faluhelyen fordulnak elő. Más a helyzet a már szintén átvizsgált mai zirci és pápai járásokban, ahol e töredékek többé-kevésbé szinte mindenütt megtalálhatók. Végleges megállapítások leszűrésére nyilván csak a teljes anyag részletes összevetése után kerülhet sor. Ezt a tényt azonban, kiegészítve azzal, hogy a régészeti topográfia első, már megjelent kötetében fel-

kutatott balatonparti, egykor Zalához tartozó területen is észlelték a cserépbogrács-töredékek hiányát, nem tekinthetjük véletlennek. Amennyiben a cserépbográcsok etnikumhoz is köthetők s ma ez a közfelfogás szakembereink körében, hiánya arra utalhat, hogy egy hatalmas, összefüggő területen a honfoglalást követő időszakban az őslakosság meglétére és továbbélésére kell gondolnunk. Nem tekinthető véletlennek ugyanez az avar leletek gyakorisága ugyanezen a vidéken, amire tanulmányában Németh Péter is kitér.¹⁷ És az sem, hogy a korai püspöki, káptalani, kolostori birtokok zöme éppen erre a területre esik.

Végezetül foglalkoznunk kell egy sok bizonytalansági tényezővel nehezített, de meg nem kerülhető kérdéssel: vajon mekkora lehetett a megye népessége az adatokkal

jobban megvilágított XV—XVI. századfordulón, illetőleg ebből visszakövetkeztetve, a korábbi századokban?

A történeti statisztika hazánkban már elért ugyan bizonyos eredményeket, de részben a források hiányossága miatt, részben az egymástól szempontok és módszerek alapján eltérő számítások következtében általánosító és egymástól különböző adatokat kapunk. Megyénk vonatkozásán az Ila-Kovacsics-féle Helytörténeti lexikon az 1531—36-os dikajegyzékek figyelembevételével az összeírások időpontjában 40 000 főnyi népességet határozott meg.¹⁸ Szabó István legutóbb megjelent munkájában csak az 1488-as adóösszeírás konkrét adataira támaszkodik, szerinte Veszprém megye népessége ebben az időben alig lehetett húszezernél valamivel több.¹⁹

Nyilvánvaló s ezzel valamennyi, a történeti statisztika kérdésével foglalkozó szakember egyetért, hogy megnyugtató adatokat csak az alulról felfelé, tehát a kisebb területi egységektől a nagyobbakig eljutó és sokoldalú ellenőrzés alá vetett számításokból nyerhetünk. Megyénk településtörténetének feldolgozásánál teljes részletességében, a korábbi forrásokból kiindulva kell a becsléseket megtennünk, a számításokat elvégeznünk. Megyénk esetében ez a módszer, melyet már megpróbáltam alkalmazni, egészen más számadatot eredményezett, ennek alapján a XV—XVI. század fordulójára a történeti Veszprém megye népességét 60 000 főre becsülöm. (12. kép.)

A részletes indoklást ezúttal mellőzve csak az alábbiakra hívom fel, inkább a követhető módszer megvilágítására a figyelmet:

Először: az 1488-as és az 1531—36-os összeírások egyeztetését az eddigi kutatások végzői nem végezték el, holott az adatok falvanként történő összevetéséből volt megállapítható a mindkét összeírásnál figyelembe vett portaszám, tekintet nélkül arra, hogy a porta adózott-e, teljesen pusztá, vagy csak adómentességet élvezett az összeírás idején.

Másodszor: megállapítható az egyes uradalmak portaszámában mutatkozó állandóság, a népesség egy-egy, időközben elpusztult faluból a szomszédos településre történt átköltözésekor annak portaszámát értelemszerűen növelte, hiszen az általa megművelt területtel nőtt új lakóhelyének határa.

Harmadszor: nem lehet elfogadni, illetve úgy értelmezni az 1531-ben török által elpusztított portákra vonatkozó adatot, mintha annak népessége elpusztult, elmenekült volna. Eszerint ugyanis 1531-ben az 5500 portának 23%-át elpusztító török hadjáratok minimálisan 10—15 000 főnyi embervesztést okoztak volna megyénkben, öt évvel a mohácsi vész után. A gazdasági romlás bizonyára nem volt jelentéktelen. De a fizetésképtelen lakosságnak ekkora tömegét a hadjáratoktól ekkor még viszonylag megkímélt területen nem ölhatték meg, nem hurcolhatták fogságba. S a jobbágyok ekkora

tömege el sem menekülhetett volna, mert egyszerűen nem volt hová.

Negyedszer: megyénk összterülete ekkoriban a népességkiszámításánál figyelembe vett országénak 1,5%-a. Nem is véve figyelembe azt a körülményt, hogy nálunk a népsűrűség az országos átlag felett lehetett, a XV. század végére országosan 3,5—4 millióra becsült népesség másfél százalékaival kell legalább számolnunk s ez 52—60 000 főnyi lakosságot mutatna megyénkben.

E számítási mód alapján természetesen a XIII. század közepén kb. 30 000-re, a XI. század elején 15 000-re becsülhetjük a megye népességét. Meggyőződésem, hogy ezek a korábbi, kikövetkeztetett adatok is túl alacsonyak.

Éppen a statisztikai számításoknak a régészek munkájában is egyre növekvő szerepe készítetett arra, hogy e kérdéssel részletesebben foglalkozva vegyem igénybe türelmüket. Fel szeretném hívni ugyanis a figyelmet olyan ellentmondásokra, amelyek Szabó István már idézett, egyébként igen kitűnő, hatalmas apparátussal és példamutató szűkszavúsággal megírt, a magyarországi falurendszer kialakulásáról szóló munkájának végkövetkeztetéseiben adódnak. Ha felülről lefelé bontva vizsgáljuk a falvak átlaglélekszámára vonatkozó adatait, akkor a XIII. században megyénk körülbelül 320 településén 45 000 főnyi lakosságot kellene feltételeznünk s ez a szám a XV. század végére 23 000-re csökkent volna.

Az általánosító számítás mód Szabó Istvánnál azonban éppen a XV. század végi országos falvankénti lakosságátlag tekintetében még egy hibát rejt magában. Az 1488-as adóösszeírást az átlag kiszámításánál természetesen figyelembe vette. Az 1836 falura vonatkozó adatösszesítésnek a Veszprém megyeiek 14%-át teszi ki. Ha a fentebb vázolt indokok alapján csak e megye lélekszámát korrigáljuk, az ország falvankénti lakosságátlagára vonatkozó 86 fős adatot egyszerűen 100 fölé kell emelnünk. Ez viszont az összképet alaposan megváltoztatná. (Zárójelben jegyzem meg, hogy az általam alkalmazott számítás móddal Veszprém megye falvaiban a XIII. század közepétáján átlagosan 100, a XV. század végén falvakban és mezővárosokban együttvéve 220 a lakosok száma.²⁰)

Mint bevezetőmben mondtam, egy, még a régészeti leletanyag teljes számbavételének befejezése előtti időszakban próbáltam felvázolni az elérhető eredményeket, a követhető eljárásokat, a hátralévő feladatokat. Arra szerettem volna rávilágítani, hogy a magyar középkor településtörténete, kisebb vagy nagyobb területi egységet vegyünk bár figyelembe, nem nélkülözheti az igen fáradságos, megelőző régészeti aprómunkát és annak megállapításait. Világosan felmérhető azonban a feldolgozó munka ma már kikerülhetetlen követelménye: a komplex kutatás, régészek, történészek, építéstörténettel, s még jónéhány tudományággal foglalkozó szakemberek együttes, tervszerű munkálkodása.

Éri István

- ¹ Nem kivétel ez alól, hogy csak a legutóbbi évekre utaljunk Györfly György kiváló Árpád-kori kutatónk történeti földrajza sem (Bp. 1963). Amint írja: „... egy terület adott történeti korban fennállót természeti, gazdasági és társadalmi viszonyainak földrajzi szempontból rendszerezett leírása történeti források alapján...” — ez a történeti földrajz tárgya (i. m. 5.). Munkájában azonban ő sem számítja a történeti források közé a régészet szolgáltatta adatokat, nem is használja fel azokat.
- ² A történeti földrajz számára is sok új megállapítást tartalmazó e fajta tanulmányok felsorolását ezúttal mellőzöm, megjegyzem azonban, hogy számuk már most is jelentős.
- ³ Holl Imre: A magyar régészeti topográfia középkori részének feldolgozási szempontjai. Arch. Ért. 1965. 71—72.
- ⁴ A problémára, éppen helyi vonatkozások miatt rámutattam az Ila-Kovacsics: Veszprém megye helytörténeti lexikona (Bp. 1964) c. művéről írott ismertetésben (A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 3., 1965. 297—299.).
- ⁵ A forrásanyag, részfeldolgozások irodalmát adja 1908-ig Lukács József: A veszprémi egyházmegye könyvészete (Veszprém, 1909.), azóta csak Ila-Kovacsics i. m. ad teljes bibliográfiát.
- ⁶ L. erre főleg Koppány Tibor munkásságát: A Balatonfelvidék románkori templomai (A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1., 1963. 1—114. és Középkori templomok és egyházak helyek Veszprém megyében uo. 6., 1967. 117—150), végül e kötetben közölt tanulmányát.
- ⁷ OL. Df. 28.340. Az összeírást legalaposabban Csánki Dezső aknázza ki (Magyarország történelmi földrajza, III. Bp. 1897). A későbbiekben a kutatók többnyire Csánki közléseire támaszkodtak — bár az több helyütt tartalmaz tévedéseket.
- ⁸ A terepbejárásokon természetesen a fentiekben kívül szépszámú, középkori, szörványos cserepekkel megjelenő lelőhely vált ismeretessé. (Hasonló módon a korábbi régészeti korok kerámiaföredékei is sokkal több helyen bukkantak fel — gyakran éppen középkoriakkal keverten is.) A szörványos középkori leletanyaggal mutakozó foltok általában a település egykori magját övezik kisebb-nagyobb távolságban, tehát azokhoz kötődnek. Számolnunk kell ezenkívül földmunka, de főleg trágyahordás útján a faluból a szántóföldekre kikerült, tehát másodlagos helyzetű leletekkel is.
- ⁹ Sörös Pongrác: A pannonnalmi főpátság története II. Bp. 1903. 427.
- ¹⁰ Nem találtuk régészeti bizonyítékát például annak, hogy a bakonybéli apátság környékén önálló falu jött volna létre a középkorban. Ellenkező példánk a zirci cisztercita apátság. Ennek a XII. század végén történt alapítása idején már fennállott a település, annak meglehetősen korai temploma is. — Egyébként sok jel mutat arra, hogy a bakonyi erdőispátság korai központja éppen Zirc volt: a krónika adata I. Andrást itteni udvarházáról, ahol sebeibe behalt; a falu Nagy László által

feltárt XI. századi temploma, mellette nagyobb lakóépületmaradványokkal — melyek esetleg a királyi szállással azonosíthatók —; a zirci apát és a zirci plébánia sorozatosan bakonyi néven történt említése a XIII—XIV. században. Az addig egységes és nagykiterjedésű erdőispátság széttagolódása valószínűleg éppen az apátság alapításával kezdődött meg.

- ¹¹ A műemlék nyilvántartásokban soha nem említett település református temploma körül Árpád-kori sírmellettek kerültek elő, majd a terepbejárásakor egy XII. századi szalagfonatos kőfaragványt találtak a templomfal mellett. Egy 1690-es adat szerint faragott kővekből épült s ezúttal toldottak rajta. Nyilvánvaló, hogy egy kisebb falkutatás építészeti bizonyítékokkal támasztaná alá ennek a ma jellegtelen templomnak középkori eredetét.
- ¹² Régészeti és műemléki szempontból a II. József-féle térképek kiértékelése mellett igen hasznos volna a szöveges rész megjelentetése is.
- ¹³ Már az eddigi adatok alapján is biztosra vehetjük, hogy a XIII. század második felében minden negyedik falunak volt önálló temploma. A veszprémi főesperesség 1333—36 közötti pápai tizedjegyzéke — bár csak a plébániákat veszi figyelembe, a filiákat nem — további templomok meglétére bizonyosság, ennél fogva a korábbi évszázadra is visszavetítjük adatai jórésztét. Ellenpróbája az okleveles és műemléki adatok alapján összeállítható lista „teljességének” az, hogy a XV. század végéig csak 180 falu templomának meglétét tudja bizonyítani, holott erre az időpontra szinte valamennyi településen felépülhettek és bizonyára fel is épültek.
- ¹⁴ Györfly György: Kolon. Pais Emlékönyv, Bp. 1956.
- ¹⁵ A feladat maradéktalan teljesítése természetesen mai felkészültségünkkel nem valószínű meg. Példaként említhetjük, hogy a dániai Borup falu 1000—1200 közötti földatlazát, a középkori parcellák határának meghatározásáig terjedő részletességgel mostanában jelentetik meg. A munkát 18 esztendő alatt, félmillió dán korona költséggel végezték el.
- ¹⁶ Pesty Frigyes: A bakonyi erdőispátság. Századok 1876. 296—305.
- ¹⁷ Németh Péter: Újabb avarokori leletek a történeti Veszprém megyéből.
- ¹⁸ Ila-Kovacsics: i. m. 27.
- ¹⁹ Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bp. 1966. 193. — Meg kell jegyeznünk, hogy ugyancsak Szabó István egy korábbi munkájában (Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. — Magyarország történeti demográfiája, szerk. Kovacsics József — Bp. 1963. 63—113.) az egész ország népességére vonatkozó számítás-módjának alkalmazásával — az 1494—95-ös számadások alapján — negyvenezres lélekszámot produkál Veszprémre vonatkoztatva.
- ²⁰ A mai Veszprém megye középkori népességére vonatkozó — településtörténet szempontjából nem mellőzhető — részszámításaimat és módszeremet más alkalommal ismertetem.

Abriß der mittelalterlichen Siedlungsgeschichte des Komitats Veszprém

Auf Grund der gebietsweisen Zusammenstellung und Systemisierung gelangen in Ungarn seit mehr als hundert Jahren Abhandlungen aus dem Bereich der Geschichtsgeographie zur Herausgabe. Sehr selten kommt es aber vor, daß in solchen Werken die sich aus archäologischen Forschungen ergebenden und zur Dokumentierung bzw. zeitgeschichtlichen Bestimmung geeigneten Beweismaterialien, auch als Geschichtsquellen gewertet, Verwendung finden. Demgegenüber erkundeten in den letzten anderthalb bis zwei Jahrzehnten Fragen der mittelalterlichen Archäologie bearbeitende Wissenschaftler zahlreiche archäologisch bedeutsame Fundstellen verschiedenen Ausmaßes, wobei sie, nach bestem Wissen und Gewissen, innerhalb gegebener Möglichkeiten auch die historiographisch verbürgten Tatsachen nutzbar machten. Soviel kann aber schon jetzt festgestellt werden, daß — vom siedlungsgeschichtlichen Gesichtspunkt aus gesehen — der Nachweis von Erkenntnissen geschichtsgeographischen Inhalts mit den durch die archäologische Forschung gebotenen Methoden unerläßlich erscheint.

Im Zuge der Arbeiten zur archäologisch-topographischen Erschließung des Komitats Veszprém wurden in bezug auf die mittelalterlichen Fundstätten eben diese Gesichtspunkte hochgehalten. Durch Vergleich des verfügbaren urkundlichen und kartographischen Materials betreffend Dörfer, Kirchen, Burgen und Klöster mit den im Gelände wahrgenommenen

Spuren und Überreste konnte festgestellt werden, daß sich auf dem heutigen Komitatsgebiet etwa 800 Fundstätten befinden, deren überwiegend größter Teil auch auf Grund handschriftlicher Überlieferungen nachgewiesen werden kann.

Das auf die Siedlungsgeschichte des Komitats Veszprém bezügliche handschriftliche Quellenmaterial gelangte größtenteils bereits zur Veröffentlichung. Bisher ist jedoch eine zusammenfassende Darstellung noch nicht erschienen. Deshalb soll auch in der auf das Komitat bezüglichen archäologischen Monographie, die nach der vierbändigen beschreibenden Topographie herauskommen wird, der das Mittelalter betreffende siedlungsgeschichtliche Teil bedeutenden Raum erhalten. Da die diesbezügliche Forschungsarbeit zur Zeit noch nicht abgeschlossen ist, möchten wir uns an dieser Stelle lediglich auf die Schilderung mancher, der Darstellung zugrunde gelegter Gesichtspunkte, Methoden sowie Erkenntnisse beschränken. Wegen der durch die geschichtlichen Quellen bedingten Gegebenheiten konnten sich aber unsere Untersuchungen nur auf die historischen Abgrenzungen des Komitatsgebiets erstrecken.

Außerst wertvoll vom siedlungsgeschichtlichen Gesichtspunkt ist die Steuerkonskription aus dem Jahr 1488. Dieser Kataster kann auch sehr nützlich für Belange Verwendung finden, die sich als Querschnitt von besitzrechtlichen und bevölkerungspolitischen sowie topographischen Gesichts-

punkten aus ergeben. Die Abgrenzungen der ehemaligen vier Verwaltungsbezirke des Komitats konnten aus dem erhalten gebliebenen stuhlrichterlichen Archivmaterial festgestellt werden. Demnach gab es Ende des XV. Jahrhunderts auf dem historischen Gebiet des Komitats insgesamt 270 Siedlungen (darunter 10 städtischen Charakters), 11 Burgen und 12 Klöster. Die Geschichte der meisten dieser Niederlassungen kann rückläufig nachgewiesen werden. Die Namen weiterer 50 Niederlassungen kamen in handschriftlichen Urkunden zum Vorschein. Diese konnten auch örtlich lokalisiert werden, obwohl sie noch vor Ende des XV. Jahrhunderts verfallen waren. Feststeht, daß ausgedehnte Verödungserscheinungen, seit dem XIII. Jahrhundert so kennzeichnend für andere Gebiete, auf dem Gebiet des Komitats nicht nachweisbar sind. Vom XIII. Jahrhundert an hatte das Komitat Veszprém etwa 300 mehr oder weniger ständig bewohnte Siedlungen. Nicht allzu groß ist die Zahl jener Siedlungen, hauptsächlich aus der Zeit der Árpáden, deren historische Existenz sich nur archäologisch nachweisen läßt, während ihre Geschichte und ihr Charakter noch klargestellt werden müssen.

Die Stabilität der Grundbesitzgrenzen ist auf dem Gebiet des Komitats sehr gut zu beobachten. Auf Grund des aktenkundlichen Materials aus dem XVIII—XIX. Jh. über strittige Besitzgrenzen sowie Kartenskizzen lassen sich auch die Gemarkungen einstiger Dorfsiedlungen mehr oder weniger genau umreißen. Nach unserer Überzeugung spiegeln viele dieser Grenzziehungen den vor den Landnahme gewesenen Zustand, wobei die Nomenklatur der Ortsnamen sehr wesentlicher Beweis ist.

Auch die Stabilität der Besitzgrößen im königlichen, kirchlichen und privaten Herrschaftsbesitz bis auf jene von Landedelleuten, ist für das Komitat Veszprém charakteristisch. Die Streuung ist im westlichen Teil besonders gut zu verfolgen, uzw. auf Grund der Ortsnamen, aber auch in Kenntnis der Katasterverhältnisse. (Trennung von adeligen und Leibeigenensiedlungen.) Planmäßige Neusiedlungen kommen kaum in Frage.

Frigyes Pesty hat bereits die Wahrnehmung machen können, daß das Komitat Veszprém zur Zeit der historischen Staatsgründung sich in drei voneinander unabhängige Teile gegliedert hat. Veszprém-Stadt und Veszprém-Land (also das Gebiet des Hauptdekanats), dann die königliche Forstdomäne im Bakony-Gebirge, und drittens im westlichen Teil des Komitats das der Diözese Győr zugehörige Hauptdekanat von Pápa. Das nach Zeugnis der Ortsbezeichnungen vom Stamm des Landesfürsten Árpád in Besitz genommene Teilgebiet des Komitats, u. zw. die Umgebung von Veszprém, ging bereits frühzeitig an der Wende des X. XI. Jahrhunderts in kirchlichen Besitz über. Die mächtige königliche Forstdomäne im Bakony-Gebirge mit Zirc als frühzeitigem Verwaltungssitz verteilte sich im XIII. Jahrhundert auf drei bis vier Burgherrschaften. Außerdem erhielten darin durch königliche Stiftungsbriefe auch Klöster Besitzrechte. Allein im erwähnten westlichen Teil des Komitats finden sich auch noch in den späteren

Jahrhunderten die Besitzungen der ebenfalls alteingesessenen Szalók-Sippe und deren Stammesverwandten mit einhöflichem Hausstellenbesitz, bezw. Flurgrößen und mittleren Umfangs.

Aus der Zeit der Landnahme sind die Siedlungsverhältnisse in Ermangelung entsprechenden Fundmaterials nur in großen Umrissen erkennbar. Das Vorkommen, bzw. Fehlen von Kesselscherbenbruchteilen aus der Árpádenzeit kann auch auf ethnische Verhältnisse hinweisen. Solche Bruchstücke fehlen zum Beispiel in der Umgebung der Stadt Veszprém vollständig, während Gräberfelder aus der Awarenzeit in größerer Zahl vorhanden sind. Die Analyse der Fundstücke aus zahllosen Geländeerkundungen bleibt somit weiteren Forschungen vorbehalten.

Die Stabilität des Domänenbesitzes und der Gemarkungsgrenzen, ebenso wie der Vergleich der landwirtschaftlich benutzten Flächen mit den bevölkerungspolitischen Beziehungen der Steuerlisten (1488 und 1531) ermöglicht auch weitergehende Folgerungen. Ende des XV. Jahrhunderts dürfte die Bevölkerungszahl des Komitats etwa 40 000 Seelen betragen haben. Die zur Árpádenzeit bestandenen zahlreichen Einhofstellen sowie die etwa 300 Siedlungsorte lassen es jedoch als zweifelhaft erscheinen, ob die Bevölkerungszahl im XIII. Jahrhundert mit rund 20 000 und zur Zeit der Landnahme mit rund 10 000 angenommen werden kann.

Im allgemeinen kann festgestellt werden, daß auf den Gebiet zwischen Balaton und dem Nordrand des Bakony-Gebirges gute Voraussetzungen für alle Arten der Lebenshaltung und der Landwirtschaft gegeben waren (Ackerbau, Tierhaltung, Jagd und Fischerei).

Auch muß in Betracht gezogen werden, daß bereits zur Zeit der Landnahme das Gebiet des Komitats besiedelt war, u. zw. mit einer gar nicht zu unterschätzenden Zahl von Angehörigen alteingesessener Völkerschaften. Als solche Siedlungsgebiete können angesehen werden die Umgebung von Veszprém, Balaton-Oberland sowie das um Pápa gelegene Teilgebiet der Kleinen Tiefebene. Die großen Latifundien der feudalen königlichen Hochheit sowie jene der kirchlichen und weltlichen Feudalherren konzentrierten sich in erster Reihe und von Anfang an auf diesen Ländereien. Rückfolgernd aus Lage und Ausdehnung im XV. Jahrhundert der großen, zusammenhängenden Sippenbesitze sowie aus der Lage kleinerer und größerer Siedlungen mit Freibriefen über Adelsprivilegien können die von den landnehmenden ungarischen Stämmen in Anspruch genommenen Gebietsteile des Komitats topographisch umrissen werden. Die sich hier frühzeitig ausgestalteten feudalen Besitzverhältnisse blieben dann noch jahrhundertlang erhalten. Dies tritt in Erscheinung in den auch die Heimsuchungen der Türkenherrschaft mehr oder weniger überdauernden Siedlungsverhältnissen, in der gesamten Verwaltungsorganisation, die sich in der Person der bischöflichen Obergespäne auf dem kirchlichen Großgrundbesitz aufbaut, aber auch in den erhalten gebliebenen Burgherrschaften.

István Éri

Esquisse de l'histoire du peuplement du département de Veszprém au Moyen Age

Depuis plus de cent ans paraissent en Hongrie des oeuvres traitant des problèmes de la géographie historique, élaborées à la base des sources recueillies et systématisées, ramenées à telle ou telle contrée du pays. Mais il est le plus rare que ces documents, fournis par l'investigation archéologique, soient appréciés et utilisés comme sources historiques quoi qu'ils puissent donner des preuves incontestables s'il s'agit de l'identification ou de la datation. Cependant, au cours des quinze ou vingt années dernières, les chercheurs du Moyen Age ont procédé à la mise à jour de nombreux sites plus ou moins étendus, et pendant leurs travaux ils se sont servis aussi des sources écrites disponibles, dans la mesure déterminée par leur propre décision ou par les possibilités données. Nous pouvons constater que dans des oeuvres traitant l'histoire géographique il est indispensable d'authentifier les données publiées par des méthodes archéologiques.

En procédant aux travaux encore en cours de la topographie archéologique du département de Veszprém nous avons observé ces principes. Ayant confronté les diplômes, les sources écrites, les cartes accessibles avec les traces, les vestiges trouvés aux terrains, nous pouvions constater que sur le territoire actuel du département il y a presque 800 sites connus, et c'est grâce aux sources écrites que leur majorité sont identifiables.

La plupart des sources écrites relatives à l'histoire du peuplement de notre département sont déjà publiées. Mais aucun ouvrage d'ensemble n'en a paru jusqu'ici. C'est pourquoi dans la monographie archéologique — qui suivra les quatre volumes descriptifs de la topographie — l'histoire du peuplement au Moyen Age aura une place importante. Actuellement — puisque les recherches ne sont pas encore closes — nous ne pouvons esquisser que quelques uns de nos points de vue, de nos méthodes et de nos constatations. Précisément à cause des sources historiques données, nous ne pouvions porter nos investigations au-delà des limites du département de Veszprém historique.

Du point de vue de l'histoire du peuplement, le rôle contributif de l'an 1488 représente une source très importante. Il se prête à la vue de coupe aussi bien dans la répartition de la propriété rurale que dans les problèmes démographiques ou topographiques. Nous pouvions faire état des limites des quatre anciens districts du département à la base des itinéraires des juges d'arrondissement. A la fin du XVe siècle dans le département il y avait 270 agglomérations (dont 10 bourgades), 11 forts et 12 monastères. On peut remonter l'histoire de la plupart de ces agglomérations. Dans des sources écrites apparaissent encore 50 agglomérations que nous pouvions localiser, bien qu'elles fussent disparues avant la fin du XVe siècle. Nous pouvons affirmer avec certitude que notre département ne connut pas le dépeuplement massif, qui caractérise d'autres régions dès le XIIIe siècle. Le nombre des agglomérations du département de Veszprém était de 300 en moyenne depuis le XIIIe siècle. Ne sont pas nombreuses les agglomérations — surtout de l'époque arpadienne — dont nous ne connaissons que des documents archéologiques, leur histoire et leur caractère étant encore mal éclaircis.

La stabilité des bornes est facile à constater sur notre territoire, en partant des actions immobilières, des plans de l'époque les anciens confins des villages peuvent être plus ou moins reconstruits. Nous sommes convaincus qu'un grand nombre de ces confins ont gardé même l'état précédant la conquête arpadienne. (Dans ce travail aussi la toponymie tient un grand rôle.)

Dans notre département la stabilité des fonds agraires royaux, ecclésiastiques, seigneuriaux et de petite noblesse semble constituer un trait caractéristique. A la base des noms de lieu et en connaissance de la répartition de propriétés, c'est surtout sur la partie ouest du département que l'on peut observer la division des agglomérations (divisions des agglomérations de petits nobles et de serfs); nous ne connaissons guère de colonisations systématiques.

A l'époque de la fondation de l'Etat, comme Frigyes Pesty l'a déjà remarqué, notre département avait été divisé en trois parties: Veszprém et ses environs (territoire de l'archidiaconé de Veszprém), le comitat royal forestier de Bakony, et la partie ouest du département (l'archidiaconé de Pápa = le diocèse de Győr). Les environs de Veszprém — occupés par la tribu d'Árpád, comme le prouve la toponymie — devinrent bientôt, au tournant des Xe et XIe siècles domaine ecclésiastique. Le grand bloc du comitat royal forestier de Bakony — dont le centre devait être à Zirc — se divisait au XIIIe siècle en 3 ou 4 chatellenies, et en outre des monastères fondés par le roi y avaient leurs domaines. C'est seulement dans la partie ouest que nous retrouvons aux siècles postérieurs les descendants hoberaux de la gent Szalók, également première occupante et ceux des gents moins importantes apparentées à celle de Szalók.

A cause de l'insuffisance de trouvailles, nous ne connaissons la disposition des agglomérations que sur les grandes lignes. La présence ou l'absence de débris de chaudron de terre peuvent indiquer des ethniques (p. ex. il manquent absolument aux environs de Veszprém, et en même temps nombreux cimetières avars sont connus dans cette contrée). Le dépouillement analytique des trouvailles cueillies au cours de plusieurs contrôles de lieux constitue l'une des tâches des recherches futures.

La comparaison de la stabilité des limites des fonds et des confins, des données des rôles contributifs, des conscriptions de terres arables (1488, 1531) nous amène à des constatations ultérieures. A la fin du XVe siècle le nombre des habitants fut de quelque 40 000 au maximum. Mais la grande nombre des églises fondées à l'époque arpadienne de même que les agglomérations dont le nombre est d'environ 300 rendent invraisemblable que le nombre des habitant ne fût que de 20 000 au XIIIe siècle, c'est-à-dire de 10 000 au temps de la conquête du pays.

En général on peut constater que sur le terrain qui s'étend du lac Balaton aux confins nord de Bakony, nous retrouvons des conditions favorables à toute sorte d'existence (agriculture, élevage, pêche, vénerie). Nous devons tenir compte de la population d'un nombre non négligeable qui s'y trouvait à l'heure de la conquête du pays (environs de Veszprém, haut pays de Balaton, la partie de la petite plaine près de Pápa). C'est avant tout sur ces territoires que l'on retrouve le pouvoir central et plus tard les grands domaines ecclésiastiques et seigneuriaux. En partant de l'état qu'avaient au XVe siècle ces grands domaines tribaux cohérents, ces agglomérations nobles plus ou moins grandes conservant leur statut privilégié, nous pouvons définir les parties occupées par les Hongrois conquérants. Établi de bonne heure sur ce territoire le régime féodal y fixait cet état initial pour des siècles. Ce fait se montre dans la structure d'agglomérations survivant tant bien que mal les vicissitudes de la conquête turque, de même que dans le système administratif du département basé sur les grands domaines ecclésiastiques (les évêques sont les comtes suprêmes du comitat) et dans la survivance des chatellenies.

István Éri

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПОСЕЛЕНИЙ В КОМИТАТЕ ВЕСПРЕМ

На основе сбора и систематизации исторических источников, касающихся определенной территории, в Венгрии уже в течение столетия появляются работы, относящиеся к области географических наук. Но очень редки случаи, когда в качестве исторических источников для определения эпохи, составления данных используются материалы археологических исследований. В то же время за последние 15—20 лет историки, занимающиеся периодом средневековья, произвели многочисленные археологические раскопки на больших или меньших площадях и при этом пользовались имеющимися в их распоряжении литературными источниками. Мы не без основания можем утверждать, что в литературе, занимающейся вопросами истории и географии поселений, недопустимо игнорировать проверку данных археологическим материалом.

В проводимых теперь работах по археологической топографии комитата Веспрем в случае со средневековыми поселениями мы придерживались этого правила. При сопоставлении доступных документальных источников, относящихся к определенным селениям, церквям, крепостям, монастырям, с обнаруженными на местности остатками и следами можно с уверенностью утверждать, что большая часть из известных на территории комитата почти восьмиста археологических объектов соотносятся с письменными источниками.

Подавляющая часть письменных источников, касающаяся истории поселений на территории комитата, уже опубликована. Работы же, суммирующей их, еще не появились в печати. Поэтому после выхода в свет четырех томов, содержащих археологическую топографию местности, выйдет монография, в которой большое место будет отведено истории средневековых поселений. Так как работы еще не кончены, мы в нашей статье только вкратце обрисует некоторые из точек зрения, методик и утверждений. Наши исследования по характеру исторических источников мы распространим пока только на территорию комитата Веспрем.

С точки зрения истории поселений ценным источником является налоговый регистр 1488-го года. Он может быть использован одновременно как для изучения истории поместий, роста населения, а также топографии. Границы четырех уездов того времени можно установить на основе маршрутных записей тогдашних уездных начальников. В конце XV столетия в комитате было 270 населенных пунктов (из них 10 сельских городков), 11 крепостей и 12 монастырей. Историю большинства из этих поселений можно проследить. На основании письменных источников было определено существование 50-ти таких поселений, место нахождения которых можно локализовать, но которые до конца XV века уже исчезли. Можно с уверенностью утверждать, что на территории нашего комитата не было больших опустошений, характерных для других местностей в XIII веке, а число населенных пунктов, где жители жили постоянно, — начиная с XIII века — около 300. Очень немного таких поселений — в особенности периода Арпадов, — о существовании которых мы знаем только по археологическим находкам, история же и характер которых является невыясненными.

Очень хорошо прослеживается постоянство границ поместий на нашей территории; на основании межевых тяжб XVIII—XIX вв. с использованием карт в большей или меньшей степени можно реконструировать границы исчезнувших с тех пор селений. Мы уверены, что границы большинства селений остались такими, какими они были до «обретения родины» (т. е. до того, как на захваченных землях поселились венгерские племена). (Важное место в этой работе занимает материал по наименованию поселений).

Характерно для территории комитата постоянство, неизменяемость площадей, являвшихся владением коро-

лей, церковных и светских магнатов, а также мелкопоместных дворян. На основании названий поселений, а также знания положения поместий — разделение селений можно проследить в основном в западной части комитата (отмежевание дворянских усадеб от поселений крепостных крестьян), о плановом заселении вряд ли есть данные.

Ко времени образования государственности, как это заметил еще Фридьеш Пешти, территория нынешнего комитата разделялась на три независимые друг от друга части: Веспрем и окрестности (район веспремского архидиаконства), баконьское королевское лесничество и западную часть (папайское архидиаконство, дёрский церковный район). Захваченные арпадским племенем окрестности Веспрема, как на это указывают и географические названия, очень рано, уже на рубеже X и XI веков стали владением церкви. Громадный массив баконьского лесничества, древний центр которого находился в Зирце, в XIII веке делился на три-четыре владения, принадлежавшие крепостям, кроме того, были там владения основанных королем монастырей. Только в западной части и в последующие столетия можно найти небольшие усадьбы, мелкие и крупные поместья потомков древних племен Салов и примыкавших к ним малых племен.

Система расположения поселений периода «обретения родины» ввиду малого количества археологических находок известна только в основном. Наличие или, наоборот, отсутствие черепков котлов периода Арпадов может служить для суждения об этническом составе населения. (Так, например, они совершенно отсутствуют в окрестностях Веспрема, в то же время в этой местности известно большое количество аварских могильников). Одной из задач будущего является исследование и поиски древнейших археологических памятников в окрестности.

Постоянство границ поместий и сел, реестр налогов и обрабатываемых площадей (1488, 1531), суммирование данных о составе и количестве населения дает возможность для дальнейшей систематизации данных и ряда новых утверждений.

Количество населения к концу XV столетия составляло максимально 40 тысяч человек. Принимая во внимание большое количество церковных владений в период Арпадов, а также число населенных пунктов в 300, — сомнительно, что на территории комитата в XIII веке проживало только 20 тысяч, а в период «обретения родины» — только 10 тысяч человек.

В основном можно определить, что на территории, простирающейся от Балатона до северной части Баконя, имелись благоприятные условия для существования и для всех форм сельского хозяйства (земледелие, скотоводство, рыболовство, охота). Нужно считаться и с наличием немалого числа коренных жителей, с которыми столкнулись венгерские племена во время «обретения родины». (Окрестности Веспрема, Балатонская горная местность, часть Малой Венгерской низменности в окрестностях Папы). С самого начала в первую очередь на этой территории мы встречаемся с крупными земельными владениями, принадлежащими централизованной власти, церкви и светским магнатам. По состоянию в XV веке родовых поместий и больших или меньших владений, сохранивших самостоятельность и дворянские права, можно определить границы территории, занятой в период «обретения родины» венграми. В этой местности рано возникли феодальные земельные отношения, сохранившиеся на столетия. Это проявляется в механизме поселений, переживших турецкое нашествие, в системе административного управления, опиравшегося на крупные поместья (епископ-губернатор) и сохранении земельных угодий, принадлежавших крепостям.

Иштван Эри